

Doç. Dr.
 Seyid Muhammed Taki HÜSEYİNİ
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Assoc. Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Univ.
mthuseyni@gmail.com

Arş. Gör.
 Yakup ESENBOĞA
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Res. Asst., Sivas Cumhuriyet University
yakupeserboga@gmail.com

ALLAME CÂRULLAH ZEMAŞERÎ'NİN MUSİKİYE YAKLAŞIMI: EL-KEŞŞÂF VE MUKADDİMETÜ'L-EDEB ADLI ESERLERİ ÜZERİNDE BİR İNCELEME*

ALLAME JAR ALLAH ZAMAKHSHARİ'S
APPROACH TO MUSIC: A STUDY ON HIS
WORKS NAMED AL-KASHSHAF AND
MUKADDİMA AL-ADAB

ARTICLE INFORMATION | MAKALE BİLGİSİ

Research Article | **Article Type** | **Makale Türü** | Araştırma Makalesi

19.09.2024 | **Date Received** | **Geliş Tarihi** | 19.09.2024

04.11.2024 | **Date Accepted** | **Kabul Tarihi** | 04.11.2024

Ethical Statement | Ethical rules were followed during the preparation of this study

Etik Beyanı | Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur

Yes - Turnitin - intihal.net | **Plagiarism Checks**

Benzerlik Taraması | Yapıldı - Turnitin - intihal.net

No conflict of interest declared | **Conflicts of Interest**

Çıkar Çatışması | Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

No funds, grants, or other support was received | **Funding**

Finansman | Fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

[CC BY NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) | **License**

Lisans | [CC BY NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

[CC BY NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Author Contributions | The 1st author is 60%, the 2nd author is 40%

Yazar Katkıları | 1. yazar %60, 2. yazar %40.

Ethics Committee Approval | The study subject does not require ethics committee permission.

Etik Kurul Onayı | Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir.

* Bu çalışma Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon birimi (CÜBAP) tarafından desteklenen "Musiki Nazariyatında İşlenen Konuların ve Kavramların 12. Yüzyıla Kadar Olan Değişim ve Gelişim Süreci" adlı proje kapsamında hazırlanmıştır.

Atıf Citation

Hüseyni, S. M. T., & Esenboğa, Y. (2024). Allame Cârullah Zemaşerî'nin musikiye yaklaşımı: El-keşşâf ve mukaddimetü'l-edeb adlı eserleri üzerinde bir inceleme. *Cihanşumul Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 206-218.

ALLAME CÂRULLAH ZEMAŞERÎ'NİN MÜSİKİYE YAKLAŞIMI: EL-KEŞŞÂF VE MUKADDİMETÜ'L-EDEB ADLI ESERLERİ ÜZERİNDE BİR İNCELEME*

ÖZET

İslam'ın fikhî hükümleri, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri ve sahih hadisler temel alınarak din âlimleri tarafından belirlenmiştir. Ancak bazı fikhî hükümler konusunda âlimler arasında ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bu ihtilaflar Âl-i İmrân suresinin 7. âyetinde belirtildiği üzere, Kur'ân âyetlerinin muhkem (kesin ve açık anlamlı) ve müteşâbih (yorumu açık) olarak ikiye ayrılmasından kaynaklanmaktadır. Muhkem âyetlerden çıkarılan hükümler İslam âlimleri arasında genel kabul görürken, müteşâbih âyetlere dayanan fikhî hükümler âlimler arasında tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalı konulardan biri de mûsikî meselesidir. Bazı din âlimleri İsrâ (64) ve Hacc (30) gibi müteşâbih âyetleri mûsikî ile ilişkilendirerek mûsikînin haram olduğuna hükmetmiş, bazıları ise farklı yorumlarla bu görüşe katılmamıştır. İslam tarihinde önemli bir din âlimi olan Allame Cârullah Zemahşerî zahirî yaklaşımlardan uzak durarak, sadece rivayet ve nakillerle yetinmeden, tevîl yöntemini kullandığı *el-Keşşâf* adlı tefsirinde bu âyetleri yorumlamıştır. Ayrıca lugat ilmine dair yazdığı *Mukaddimetü'l-edeb* adlı eserinde mûsikîye özel bir bölüm ayırarak mûsikî terimlerini açıklamıştır. Bu makalede Cârullah Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsirinde mûsikî ile ilişkilendirilen âyetlere bakışı ve *Mukaddimetü'l-edeb*'inde mûsikî terimlerine ayırdığı bölüm incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mûsikî, Zemahşerî, Tefsir, Keşşâf, Mukaddimetü'l-Edeb.

ALLAME JAR ALLAH ZAMAKHSHARÎ'S APPROACH TO MUSIC: A STUDY ON HIS WORKS NAMED AL-KASHSHAF AND MUKQADDİMA AL-ADAB

ABSTRACT

The Islamic legal rulings are established by religious scholars based on the Qur'an and verses of the authentic hadiths. However, there have been disagreements among scholars regarding certain legal rulings. These differences of opinion stem from the division of the Qur'anic verses into two categories: *muhkam* (clear and unequivocal) and *mutashabih* (ambiguous and open to interpretation), as stated in Surah Al-Imran, verse 7. While rulings derived from *muhkam* verses are generally accepted among Islamic scholars, those based on *mutashabih* verses have led to scholarly debates. One such contentious issue is the permissibility of music. Some scholars have interpreted *mutashabih* verses such as those in Surah Al-Isra (17:64) and Surah Al-Hajj (22:30) to rule that music is prohibited, while others have offered different interpretations, disagreeing with this view. Allameh Jarullah al-Zamakhshari, a prominent Islamic scholar, avoided literal interpretations and, instead of relying solely on, transmitted reports, utilized the method of *ta'wil* (interpretation) in his renowned exegesis *al-Kashshaf* to comment on these verses. Furthermore, in his linguistic work *Muqaddimat al-Adab*, he dedicated a special section to musical terms, providing detailed explanations. This article examines al-Zamakhshari's perspective on the verses associated with music in his *Al-Kashshaf* exegesis and the section devoted to musical terminology in his *Muqaddimat al-Adab*.

Keywords: Music, Zamakhshari, Tafsir, Al-Kashshaf, Muqaddimat al-Adab.

1. GİRİŞ

İslam'ın fikhî hükümleri Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerine dayanarak belirtilmiştir. Kur'ân âyetleri, Âl-i İmrân suresi 7. âyetine istinaden “muhkem” ve “müteşâbih” olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktadır:

﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾.

“Sana kitabı indiren O'dur. Onun bir kısmı ‘muhkem’dir ki bunlar kitabın esasıdır; diğer kısmı da ‘müteşâbih’lerdir. İşte, kalplerinde eğrilik bulunanlar; fitne çıkarmak ve müteşâbihleri arzularına göre yorumlamak amacıyla onun müteşâbih kısmına uyarlar. Oysa onun nihaî anlamını Allah'tan ve ilimde derinleşmiş olanlardan başkası bilmiyor. İlimde derinleşmiş olanlar şöyle diyor: “Biz ona iman ettik; hepsi Rabbimizin katındandır. Ancak akıl sahipleri düşünüp ders çıkarabilir.”¹

Muhkem âyetlerin anlamları açık ve net bir şekilde beyan edilmiştir. Bu sebeple bu âyetlerden çıkarılan hükümler âlimler arasında genel bir kabul görmüştür. Müteşâbih âyetler ise çeşitli anlam ve yorumlara açık olduklarından bu âyetlere dayanarak verilen hükümlerde ihtilaflar ve tartışmalar meydana gelmiştir (Râgıb, 1412, 2/443).

Âlimlerin farklı görüşlere sahip olduğu konulardan biri de mûsikî ilmi ve sanatıdır. Bazı din âlimleri, gerek Ehl-i Sünnet gerekse Ehl-i Teşeyyü mezheplerinden olsun, müteşâbih âyetlerin yanı sıra hadisler ve rivayetlere dayanarak mûsikîye haram hükmü vermiştir.² Bu hükmün gerekçeleri arasında mûsikînin fesat ve fitnenin yayılmasına yol açması, Allah'ı anmaktan uzaklaştırması ve ruh üzerinde olumsuz etkiler bırakması gibi hususlar yer almaktadır. Bu doğrultuda, bazı din âlimleri mûsikîyi insanı maddiyata yönlendiren bir unsur olarak değerlendirmiş ve bu sebeple haram olduğuna fetva vermişlerdir (Hüseyni, 1413, s. 16-17).

Kur'ân-ı Kerîm'de mûsikîye dair açık ve muhkem bir ayet bulunmadığı için âlimler fikhî hüküm verirken İsrâ Suresi (64) ve Hacc Suresi (30) gibi müteşâbih ayetler üzerinden değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferra el-Deylemî (ö. 207/822) ve İbn Ebî Zemenîn (ö. 399/1008) gibi bazı müfessirler, yazdıkları *Me'âni'l-Kur'ân* ve *Tefsîru'l-Kur'ân*'i-*Azîz* adlı tefsirlerinde rivayet ve nakil temelinde İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) nakledilen yorumu aynı şekilde kabul etmiş ve bu ayetlerde geçen “lehvi'l-hadis” (لهو الحديث), “ez-Zûr” (الزور) ve “bi-savtik” (بصوتك) ibarelerini mûsikî yorumlayıp mûsikînin aleyhine fetvâ vermişlerdir. Mutasavvıfların tefsirlerinde bu ayetler zâhirî bakıştan ziyâde bâtinî bir şekilde yorumlanmıştır. İmam Kuşeyrî (ö. 465/1072) de yazdığı *Letâifu'l-İşârât* adlı sûfiyâne tefsirinde rivâyetleri ve nakilleri aktarmak yerine kendi yorumunu açıklamıştır.

Allame Cârullah Zemaşerî (ö. 538/1144) bir din âlimi ve Arap dilbilimcisi olarak 528'de (1134) tamamladığı *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* adlı tefsirinde âyetlerin lugat, nahiv ve sarf kâidelerini, belâgat ve i'câz yönlerini ve taşıdıkları edebî özelliklerini dikkate alarak bâtinî manalarını ortaya çıkartmıştır.

Zemaşerî, Kur'ân'ın en önemli özelliklerinden biri olarak belâgat ilmini göstermiş, bu durumu *Esâsü'l-Belâga* adlı eserinde şöyle yazmıştır (Zemaşerî, 1419: 1/15):

¹ Çalışmamızda kullanılan âyetlerin mealleri, Prof. Dr. Murat Sülün editörlüğünde yazılmış olan ve altı ciltten oluşan *Keşşâf Tefsiri* (Zamahşarî vd., 2016) eserinden alınmıştır.

² Şii padişahların dini temalı olmayan müziği (yani gınayı) yasaklama girişimleri vardır. Örneğin, Safevî dönemi hükümdarlarından Şâh Tahmâsb (1524-1576) eğlence müziğini yasaklamak için talimat vermiş ve onun talimatı kaynaklara yansımıştır. bk. (Salmani 2023: 636-637)

«ولما أنزل الله تعالى كتابه مختصاً من بين الكتب السماوية بصفة
البلاغة»

“Allah Teâlâ, kitabını indirirken, onu diğer ilahi kitaplardan üstün kılan belâgat özelliğiyle donatmıştır.”

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsirini yazarken belâgat ilmine büyük önem vermiştir. Âyetlerin yalnızca zahiri anlamlarına odaklanmamış, bu âyetlerin dilsel ve sanatsal özelliklerini de incelemiştir. Belâgat ilminin unsurları, Zemahşerî'nin âyetlere derinlemesine yaklaşmasını sağlamıştır. Örneğin, me'ânî yoluyla âyetlerin dilsel yapısını ve anlamını derinlemesine analiz etmiştir. Beyan unsuru ise Zemahşerî'nin âyetlerdeki ifade biçimlerini farklı açılardan yorumlamasını sağlamıştır. Bedî unsuru ise âyetlerdeki estetik ve sanatsal güzellikleri, özellikle teşbih, istiâre ve mecâz gibi edebî sanatları öne çıkararak âyetlerin daha derin bir anlam kazanmasına katkıda bulunmuştur. Zemahşerî, bu sanatlar aracılığıyla Kur'ân'ın sadece anlam bakımından değil, aynı zamanda dilsel ve edebi açıdan da zenginliğini vurgulamıştır.

Mûsikî ile ilgili âyetlere geldiğimizde, Zemahşerî'nin bu âyetleri belâgat açısından incelediğini görüyoruz. Burada dikkat çeken nokta, belâgat ilminin sanatsal boyutunu kullanarak âyetlere anlam vermesidir. Zemahşerî, bu âyetlerdeki ifadeleri sanatsal olarak yorumlamıştır ki bu durum onun belâgat ilmine dayanan yaklaşımını açıkça gösterir.

Zemahşerî, nakillere istinaden mûsikîye karşı çıkan bazı müfessirlerin aksine, belâgat ilmini önemseydiği için mûsikînin ehemmiyetine vâkıf olmuş ve ilgili âyetlerin tefsirinde mûsikînin fikhî hükmüne dair yorum yapmamıştır. Zemahşerî, *Mefâtîhu'l-gayb* (et-Tefsîrû'l-kebîr) tefsirini yazarı olan İmam Fahrüddîn-i Râzî (ö. 606/1210) gibi mûsikî ilmine dair bir eser yazmamış olsa da *Mukaddimetü'l-edeb* adlı sözlük kitabında mûsikî terimleri için bir bölüm ayırmıştır.

2. ALLAME CÂRULLAH ZEMAHŞERÎ'NİN KISACA HAYATI VE ESERLERİ

Zemahşerî, tam adıyla Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), İslam düşünce tarihinin önde gelen isimlerinden biri olarak tanınmıştır. 1075 yılında Harizm bölgesine bağlı Zemahşer'de doğmuştur (Öztürk & Mertoğlu, 2013, s. 235). Zemahşerî genç yaşlarda Arap dili ve edebiyatı, tefsir ve fıkıh gibi çeşitli alanlarda derin bir ilim tahsil etmiştir (Avcı, 2021, s. 454).

Zemahşerî'nin Harizm'den Horasan'a, Horasan'dan Mekke'ye uzanan seyahatleri, ilim aşkını ve farklı coğrafyalarda ilmi birikimlere ulaşma arzusunu gözler önüne sermektedir. Mekke'de uzun süre (5 yıl) kalarak "Cârullâh" (Allah'ın komşusu), eserlerinin kendisine kazandırdığı şöhret üzerine "Fahr-i Hârizm" lakapları ile de anılmıştır (Sönmez, 2010, s. 150). Memleketi olan Harizm'e döndükten sonra 9 Zilhicce 538 (13 Haziran 1144) tarihinde vefat etmiştir.

Zemahşerî'nin tefsir, hadis, fıkıh, kelam, nahiv, lugat, edebiyat gibi konularda pek çok eseri bulunmaktadır. Arapça dışında Türkçe, Farsça ve Hârizmce dillerini bilmesine rağmen eserlerini zamanının ilmî dili olarak kabul edilen Arapça dilinde yazmayı tercih etmiştir. Yalnızca *Mukaddimetü'l-Edeb* eserinde Arapça dışında tercümelere de rastlanmaktadır (Yüce, 1993, s. 295). Belli başlı eserleri şunlardır: *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, *el-Mufasssal fi şan'ati'l-i'râb*, *el-Müfred ve'l-mü'ellef fi'n-nahv*, *Esâsü'l-belâğa*, *el-Fâik fi Ğarîbi'l-Hadîs*, *Kitâbu'l-Emkine ve'l-Cibâl ve'l-Miyâh*, *el-Makâmât*, *el-Mustaksâ fi emsâli'l-'Arab*, *Etvâku'z- Zeheb fi'l Mevâiz ve'l-Huteb*, *Samîm el-'Arabiyye*, *Kitâbu Muteşâbih Esmâ'ir-Ruvât*, *Muhtasaru'l-Muvâfağât beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahabe*, *el-Kelîmu'n-Nevâbiğ ve'l Mevâiz*, *Dîvân*, *Mukaddimetü'l-edeb* (Samancı, 2017, s. 72-75; Çiçek, 2015, s. 43-66).

3. ZEMAHŞERİNİN MÛSİKİYE YAKLAŞIMI

Bu çalışmada Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsiri ile *Mukaddimetü'l-edeb* adlı Arapça sözlüğü özelinde Zemahşerî'nin mûsikîye olan yaklaşımı değerlendirilmiştir.

3.1. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ında Mûsikî ile İlgili Âyetlerin Tefsiri

Zemahşerî, *el-Keşşâf* adlı eseriyle tefsir ilminde yeni bir metot geliştirmiştir. Kur'ân'ın belâgat yönüne özellikle odaklanan Zemahşerî, tefsîrinde dil ve edebiyat kurallarını merkeze almış, rivayet metoduna değil, dirayet metoduna ağırlık vermiştir (Samancı, 2017, s. 75). Bu yaklaşımıyla, Kur'ân'ı akılcı ilkeler ve dilbilimsel analizlerle yorumlamayı tercih ederek, belâgat ve mecazi anlamlara detaylı vurgular yapmıştır. Böylece, sadece rivayetlere dayanmaktan ziyade, belâgat bilgisi ile Kur'ân'ın edebî üstünlüğünü vurgulamış ve Mu'tezile'nin ilkelerine uygun bir yorumlama yapmıştır. Zemahşerî'nin bu çalışması, onun tefsir ilminde geleneksel rivayet metodundan farklı olarak, akılcı ve dilsel tahlillere dayanan bir yöntem geliştirdiğini göstermektedir (Özek, 2002, s. 329-330).

Kur'ân-ı Kerîm'de mûsikîye dair herhangi bir muhkem âyetin bulunmadığı daha önce açıklanmıştır. Din âlimleri ve müfessirler ise mûsikîye ilişkin şer'î hükümlerini müteşâbih âyetler üzerinden vermişlerdir. Mûsikî ile ilişkilendirilen bu müteşâbih âyetler, ilgili ibareler ve Zemahşerî'nin bu âyetlere olan yaklaşımı şu şekildedir:

3.1.1. İsrâ Suresi, 64. Âyet; "bisavtike" (بصوتك)

﴿ وَأَسْتَفِزُّ مَنْ أَسْتَطَعْتُ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجِيبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعَدَّهُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا ﴾

"Onlardan gücünün yettiğini sesinle yerinden oynat, süvari ve piyadelerle üzerlerine giderek onları kendine meylettir, onların mallarına ve çocuklarına ortak ol ve onlara (bol bol asılsız) vaatlerde bulun!" Nitekim Şeytan, onlara, sadece aldatici vaatlerde bulunuyor."

Bu âyet, Şeytan'a hitaben beyan edilmiştir. Âyette geçen "bisavtike" (بصوتك) ibaresi de Şeytan'a atfedilmiştir. "Savt" kelimesinin manalarından biri de davet etmek ve çağırmaaktır. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ve Ferra el-Deylemî (ö. 207/822) bu kelimeyi "davetin ile" (بداعائك) şeklinde tefsir etmişlerdir (Mukâtil, 1423, s. 2/540).

Müfessirlerin bir kısmı, bu âyet ve kelime ile ilgi yorum yapmadan, sırf nakledilen rivayetler ile yetinmişlerdir.

Bazı müfessirler, bu Şeytan'ın sesini, mûsikî olarak yorumlamışlardır. İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) de bu konuya değinerek "ehl-i te'vîl" arasında ihtilafların olduğunu açıklamıştır (Taberî, 1422, s. 14/557).

Ebû İshâk es-Sa'lebî (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserinde, öğrencisi Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî en-Nîsâbûrî (ö. 468/1076) ise *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı eserinde herhangi bir yorum yapmadan, tâbî'lerden olan Mucâhid'in bu kelimenin anlamının "gına ve mezâmîr" şeklinde olduğu görüşünü aktarmışlardır (Sa'lebî, 1422, 6/113; Vâhidî, 1415, 540). Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273) de aynı yaklaşımla *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Çur'ân* tefsirinde Mucâhid ve ez-Zahhâk'ın görüşlerini nakletmiştir (Kurtubî, 1384: 10/288).

Müfessirlerin bazıları ise rivayetleri ve nakilleri aktarmadan doğrudan bu kelimedenden kastedileni mûsikî olarak beyan etmişlerdir. Nitekim İbn Ebî Zemenîn *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*'inde ve İbn

Atıyye (541/1147) de *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*'inde "Şeytan'ın sesini", "tef ve mızımâr" olarak nitelendirmişlerdir (İbn Ebî Zemenîn, 1423, s. 3/30; İbn Atıyye, 1422, s. 3/169).

İmam Mâturîdî (ö. 333/944) *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne* adlı eserinde ve Ali b. Muhammed el-Mâverdî (ö. 450/1058) *en-Nüket ve'l-uyûn* adlı tefsirinde "bisavtike" kelimesine dair farklı görüşler sunmuşlardır. Her iki müfessir de bu kelimeyi "davet etmek ve çağırma", "vesvese etmek" ve "kulun isyanına sebep olan ameller" şeklinde üç anlamda yorumlamışlardır. Mâturîdî üçüncü anlamı açıklarken "gına, mezâmîr ve benzerleri" gibi örnekler vermiş, Mâverdî ise Mucâhid ve ez-Zahhâk'tan "gına" ve "mızımâr sesi" ifadelerini nakletmiştir (Mâturîdî, 1426, 7/78; Mâverdî, 1412, 3/255). Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983) de *Bahrü'l-Ulûm* adlı eserinde Mâturîdî ve Mâverdî'nin aktardığı bu manaları zikrederek, "bisavtike" kelimesinin anlamı ile ilgili kendi görüşünü "şeytanın vesvesesi" şeklinde açıklamıştır (Semerkandî, 1413, s. 2/319).

Zemahşerî ise bu âyetin tefsirinde, tefsirini rivayetlere ve nakillere temellendirmeyerek; Allah'ın Şeytan'a hitaben söylediği "bisavtike" kelimesini mûsikî ile ilişkilendiren bazı müfessirler aksine "şerre çağırmanla" anlamını vermiş ve şu şekilde tefsir etmiştir:

Şayet "İblis'in sesiyle onları yerinden oynatması, süvari ve piyadeleri ile onları kendine celbetmesi ne mânaya gelir?" dersin şöyle derim: Bu bir benzetme olup İblis'in yoldan çıkarmış olduğu kimseler üzerinde tasallutu, bir topluluğun başına dikilen ve onları yerlerinden söküp atacak, içlerini korku ve endişe ile dolduracak şekilde nâra atan, süvari ve yaya birlikleri ile onların üzerine saldırıp onları kökünden kazıyıp atan bir savaşçının durumuna benzetilmiştir. "Sesinle" ifadesinin "şerre çağırmanla" anlamında; "süvari ve yaya birlikleri"nin ise "fesat ehlinde olan tüm yaya ve binekliler" anlamında olduğu da söylenmiştir.

Yine "şerr" ameller için bazı müfessirlerin doğrudan mûsikîyi veya örneklerinden biri olarak mûsikîyi zikredenlerin aksine "Mallara ve çocuklara ortak olmak, faiz, haram kazanç, bahîre, sâibe, fîsk yolunda mal harcama, israf, zekât vermeme, haram yoldan evlat sahibi olma, babası olmadığı halde birinin babası olduğunu iddia etme, çocuklara 'Abdül-'Uzzâ (Uzza'nın kulu) ve Abdü'l-Hâris (Hâris'in kulu) gibi isimler koyma, çocukları Yahudi ve Hristiyan olarak yetiştirme, onları kötü mesleklere, kınanmış pis işlere yönlendirme ve benzeri hususlardır" şeklinde örnekler vermiştir (Zemahşerî, 2018, s. 3/1146; Zemahşerî, 1407, s. 2/576).

3.1.2. Hacc Suresi, 30. Âyet ve Furkân Suresi 72. Âyet; "ez-Zûr" (الزور)

Mûsikî aleyhine kullanılan bir başka ibare de Hacc (30) ve Furkan (72) âyetlerinde geçen "ez-Zûr" kelimesidir. "Zûr" kelimesine lügat manasında yalan ve batıl olarak mana verilmiştir. İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce), *Tâcü'l-luga* adlı sözlüğünde ayrıca "Bu, Allah'tan başka rab edinilen ve ona tapılan her şeydir." (وهو كل شيء يتخذ رباً ويُعبد من دون الله) manasını da zikretmiştir (Cevherî, 1407, s. 2/672).

Şii kaynaklarda, bu kelime gınâ ve mûsikî olarak yorumlanmıştır. İmam Cafer es-Sâdık'a (ö. 148/765) bu kelime hakkında sorulduğunda "batıl sözlerden kaçınız" şeklinde cevaplamıştır. "Batıl sözler" nedir diye sorunca da "lahiv ve gına meclisleri" diye yanıt vermiştir (el-Bahrânî, 1405: 5/20; Hurr el-Âmilî, 1414: 17/303). Ehl-i Sünnet ulemasından bazıları da aynı şekilde nakil yoluyla bu kelimeyi tefsir etmişlerdir. Nitekim İmam Kurtubî (ö. 671/1273), Ebû'l-Berekât Nesefî (ö. 710/1310), Celâlüddîn Süyûtî (ö. 911/1505) ve Şevkânî (ö. 1250/1834); Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 81/700) ve Ebu'l-Cahhâf'ın (ö. 145/762) sözlerine dayanarak bu kelimenin manasını mûsikî olarak kaydetmişlerdir, (Kurtubî, 1384, s. 13/80; Nesefî, 1419, s. 2/551; Süyûtî, 1403, s. 6/283; Şevkânî, 1414, s. 4/103).

Taberî de “ez-Zûr” kelimesini “bir şeyin hak etmediği ve olmadığı halde güzelce tavsif etmek, öyle ki bunu duyan o şeyin gerçeğine vakıf olmasın” şeklinde tarif ederek, bu kelimenin anlamlarından birini de gına olarak açıklamıştır (Taberi, 1422, s. 17/523).

Kuşeyrî ise bu âyetin tefsirinde kendi yöntemini koruyarak sûfiyâne bir şekilde “ez-Zûr” kelimesini “kalb” ile muvafık olmayan sözler ve ameller olarak tarif etmiştir³ (Kuşeyrî, 1428, s. 2/541).

Zemahşerî'ye gelince ilk olarak kelimenin köküne ve lugat manasına değinerek “ez-Zûr” kelimesini anlamının sapma olduğunu beyan etmiştir. “Kavl-i zûr”dan maksadı da “Bu helaldir”, “Şu haramdır” gibi ifadelerle Allah’a iftira etmek şeklinde açıklamıştır. Yine Hazret-i Peygamber (s.a.v)’den nakledilen “Yalancı şahitlik Allah’a şirk koşmakla eşittir!” hadisi üzerine, yalancı şahitlik etmeyi de “ez-Zûr” sözünün manalarından olarak beyan etmiştir (Zemahşerî, 2018 s. 4/538).

Zemahşerî, bu âyette yorumunu yine nakiller değil hadisler üzerine yapmıştır ve bu “ez-Zûr” kelimesini doğrudan mûsikî ile ilişkilendiren bazı müfessirler aksine, kelimenin lugat manası ve sahih hadisler yardımıyla tefsir etmiştir.

3.1.3. Necm Suresi, 61. Âyet; “sâmidûn” (سَامِدُونَ)

﴿ أَقْمِنُ هَذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ ﴾ / 59 ، ﴿ وَتَضْحَكُونَ وَلَا تَبْكُونَ ﴾ / 60 ، ﴿ وَأَنْتُمْ سَامِدُونَ ﴾ / 61

59. Siz bu söze mi hayret ediyorsunuz!? 60. Ve ağlayacağınıza gülüyorsunuz!. 61. Bir de kafa tutuyorsunuz!.

Yine mûsikî ile ilişkilendirilen âyetlerden biri Necm suresinin 61. âyetinde geçen “sâmidûn” (سَامِدُونَ) ibaresidir.

“Sâmidûn”, (سمد) kökünden türetilmiş çoğul fâil kalıbındadır. Lugat kitaplarında gaflet, kibir/kibirle kafa tutmak, oyalanmak ve eğlenmek şekillerinde mana verilmiştir (Cevherî, 1407, s. 2/489; İbn Manzur, 2003, s. 7/251; Firuzâbâdî, 2005, s. 289; Zebidî, 1422, s. 8/ 211).

Bazı müfessirler yine İbn Abbas’tan naklederek bu kelimenin Yemenlîler dilinde veya Yemen kabilelerinden olan Himyerlîler⁴ dilinde gınâ ve mûsikî anlamında olduğunu yazmışlardır (Kurtubî, 1384, s. 17/123; İbn Kesîr, 1420, s. 7/468; el-Beğevî, 1420, s. 4/319). Bazı Lugat kitaplarında da İbn Abbas’ın bu sözü (وَرُوي عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ قَالَ: السُّمُودُ: الْغِنَاءُ ،) (بَلْعَةَ حَمِيرٍ) aynı şekilde nakledilmiştir.

Görüldüğü gibi, bu kelimenin lugat manası itibarıyla doğrudan mûsikî ile herhangi bir bağlantısı yoktur. Sırf Arap kabilelerinin birinde örfi olarak (سمد) kelimesi mûsikî manasında olduğu için mûsikî aleyhine hüküm vermek doğru değildir. Kurtubî gibi müfessirlerin bu yaklaşımları da değerlendirildiğinde bu husus ispatlanabilir. Nitekim Kurtubî, tefsirinde (سمد) kelimesi için şöyle açıklamada bulunmuştur (Kurtubî, 1384, s. 17/123):

بَلْعَةَ حَمِيرٍ، يُقَالُ: سَمِدْنَا أَيَّ غَنَّا لَنَا هُوَ الْغِنَاءُ

³ Bu bağlamda, dilin söylediği ile kalbin söylemediği ya da onaylamadığı sözler de yer alır. Kalbiyle Allah'a söz verip, bu sözü yerine getirmeyen kimse, yalancı söyleyenler arasında sayılır.

«ومن جملة ذلك قول اللسان بما لا يساعده قول القلب ونطقه، ومن عاهد الله «بقلبه ثم لا يفى بذلك فهو من جملة قول الزور»

⁴ Himyerlîler ile ilgili bilgi edinmek için bk, (Ortakçı, 2017: 92-124).

“Himeyr dilinde gına demektir. Şöylede derler: **bizi eğlendir**, yani bize gınâ yap/şarkı söyle”

Kurtubî ve Kurtubî gibi yorumlayan müfessirler, İbn Abbas’ın yorumuna dayanarak, bu kelimenin anlamını mûsikî olarak yazmışlarsa da verdikleri cümle örneklerine bakıldığında Himeyrliler’in bu kelimeyi tam manasında yani eğlendirmek anlamında kullandıkları görülmektedir. Nitekim (سَمِدَ لَنَا) “bizi eğlendir” manasındadır. Açıklayıcı mahiyette eklenen (أَيُّ غَنَّا لَنَا) “bize gına yap/şarkı söyle” ifadesi ise müfessirin kendi yorumu denilebilir. Verilen cümle örneğinde ister gınâ ile olsun ister başka bir şey ile, asıl amaç eğlenmektir.

Zemahşerî de bu âyetin tefsirinde (سمد) kelimesinin “kibirleşmek/kibirle kafa tutmak” şeklindeki manasını kullanmıştır (شامخون ميطرمون) “Kibirleşip küplere biniyorsunuz!”. Zemahşerî ayrıca bu kelime için “eğlenmek” (وقيل: لاهون ولاعبون) manasının da verildiğini kaydetmiştir (Zemahşerî, 2018, s. 6/465-466).

3.2. Zemahşerî’nin *Mukaddimetü’l-Edeb*’inde Mûsikî İstılahları Bölümü

Zemahşerî’nin *Mukaddimetü’l-edeb* adlı eseri, Arapça öğrenmek isteyen Hârizmşahlar Devleti hükümdarı Atsız b. Muhammed için yazılmış bir sözlük olup kısa Arapça cümleler ve kelimeler içerir (Ersoy, 2022, s. 924-925). Eser beş bölüme ayrılmıştır: isimler, fiiller, harfler, isim çekimi ve fiil çekimi (Kuyma, 2023, s. 77). İsimler bölümü, kelimeleri konularına göre sıralar ve çokluk şekillerini içerir. Bu bölümde zaman, doğa, hayvanlar, meslekler ve renkler gibi birçok farklı konu yer alır. Fiiller bölümü, fiilleri Arapça’daki kalıplara göre düzenler ve fiillerin mastarlarını da gösterir. Harfler bölümünde ise nahiv ve sarf unsurları incelenir. Eserin bazı nüshalarında Türkçe, Farsça, Hârizmce ve Moğolca satır altı tercüme bulunur, ancak bu tercümelemelerin Zemahşerî’ye ait olup olmadığı bilinmemektedir (Tülücü, 1997, s. 103). Bazı araştırmacılar, eserin satır altı tercümelemelerinin Zemahşerî tarafından yazılmış olabileceğini öne sürer. Özellikle, Türkçe tercümelemelerin, Atsız b. Muhammed’in ana dili dikkate alınarak Zemahşerî tarafından yapılmış olabileceği düşünülmektedir (Aytekin, 2024, s. 298).

Mukaddimetü’l-edeb’in en eski nüshaları 13. ve 15. yüzyıllar arasına aittir ve çoğu Türkçe ya da Farsça tercüme içerir. Eser, ilk kez 19. yüzyılda J. G. Wetzstein tarafından yayımlanmıştır. Daha sonraki yıllarda farklı dillerde ve çeşitli kütüphanelerde bulunan nüshalar üzerinde yapılan çalışmalar, eserin önemini arttırmıştır. Hârizm Türkçesi üzerine yapılan araştırmalar, eserin Türk lehçelerine dair nadir kelimeler içerdiğini ortaya koymuştur. Bu durum eserin dil bilimi açısından önemini vurgulamaktadır (Yüce, 2006, s. 120-121).

Zemahşerî, bir müfessir ve dilbilimci olarak, âyetlerin tefsirinde kelimelerin lugat anlamlarının yanı sıra bâtinî anlamlarına da büyük önem vermiş ayrıca âyet cümlelerinin belâgat ve fesahatine titizlikle yaklaşmıştır. Bilindiği üzere, lafızların cümle içerisindeki ahengi ve mûsikî, belâgatın en önemli unsurları arasındadır. Zemahşerî bu yaklaşımı doğrultusunda bazı müfessirlerin aksine mûsikî ile ilişkilendirilen âyetleri doğrudan mûsikîye bağlamamış ve bu tür yorumlardan kaçınmıştır.

Zemahşerî, mûsikîye dair bir eser yazmamışsa da *Mukaddimetü’l-edeb* eserinde mûsikî terimleri ile ilgili bir bölüm açmıştır.

Mukaddimetü’l-Edeb’in birçok nüshası günümüze ulaşmıştır. Bilinen en eski nüshası İbrahim b. Mahmud Sûfî el-Müezzin tarafından Cumartesi, 10 Cemâzü’l-Evvel 655 (25 Mayıs 1257)

فصل: مطرب: (خنياگر)، عَوَاد: (بربط زن)، عود: (بربط)، أَعْوَاد: (ج)، عيدان: (ج)، ميزهر، مزاهر، وتر: (زه ابريشم)، اوتار: (ج)، زير، بم، مطراب: (زخمه)، صَنَاج: (چنگی)، صَنَج: (چنگ)، صنوج: (ج)، صَغَانِه: (چغانه)، رباب، طنبور، طنابير: (ج)، طنبورانی، مزمَار: (نای)، مزامير، يراعة: (نی)، دف، دفوف، جُلْجُل، جلالجل، كوبه: (طبلک)، أُغْنِيَه: (سرود)، اغانی، غناء، مُعْتَى: (سرودگوي)، رقص: (پای كوفتن)، رَقَاص: (پای كوبنده)، لحن: (نغمه)، الحان: (ج).

Zemahşerî, bazı mûsikî istilâhları için istilâhların çoğulunu ismi fâilleri ile beraber kaydetmiştir. Bu istilâhları; terimler, icrâcılar ve çalgılar olarak sınıflandırmak mümkündür.⁶

Terimler: Veter, çoğulu Evtâr (Far. zih-i ebrîşem [ipek ipi], Tr. Kıl); Zir; Bam; Mızrâp (Far. Zahme, Tr. Çalguc); Ugniye (Far. Sürûd, Tr. Ir); Egânî, Gmâ; Raks; Lahn ve çoğulu elhân.

İcrâcılar: Mutrip: (Far. Hünyâger, Tr. Kopuzci); 'Avvâd: (Far. Barbatzan, Tr. Barbatçı). Sannâc (Far. Çengî, çengzen, Tr. çengci); Tanbûrânî (Tanburcu); Mugannî, ginnâ (Far. Sürûdgûy, Tr. Irlaguçi); Rakkâs.

Çalgılar: Hâce Abdulkâdir-i Merâgî'nin (ö. 838/1435) *Câmiu'l-elhân*'ında yaptığı çalgıların sınıflandırmasına göre (Merâgî, 1388, s. 217); *Mukaddimetü'l-edeb*'de zikredilen çalgılar telli, üflemeli ve vurmali olarak üç sınıfta değerlendirilebilir.

Telli Çalgılar: ûd (Barbat), çoğulu a'vâd ile 'idân; mizher ve çoğulu mezâhir. Mizher'in manasıyla ilgili incelediğimiz *Mukaddimetü'l-edeb*'in nüshalarında herhangi bir açıklama yazılmamıştır. Ancak lugat kitaplarında bu kelimenin anlamı ûd olduğu kaydedilmiştir (İbn Düreyd, 1411, s. 33; Dozy, 1979, s. 5/376; Muhtar Ömer, 1429, s. 2/1005). Sinc: (Çeng), çoğulu Sünûc. Sağâne (çağâne), Rebâb, Tanbur ve çoğulu tenâbir.

Üflemeli çalgılar: Mızmâr (Nây), çoğulu mezâmir, Yarâ'a: (Fr. Nây, Sürnây, Tr. Düdük).

Vurmali: Def, çoğulu dufûf, cülcül, çoğulu celâcil, Kûbe, (davul).

3. SONUÇ

Kur'ân'ın âyetleri, muhkem ve müteşâbih olmak üzere ikiye ayrılır. Muhkem âyetler üzerine çıkarılan hükümler din âlimlerince genel kabul görürken, müteşâbih âyetler üzerinden verilen hükümlerde tartışmalar ve görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de mûsikîye dair herhangi bir muhkem âyet bulunmamaktadır. Bu nedenle İsrâ (64) ve Hacc (30) gibi müteşâbih âyetler üzerinden mûsikîye dair fikhî hükümler verilmiştir. İbn Ebî Zemenîn, İbn Atıyye, Vâhidî, Begavî ve Kurtubî gibi pek çok müfessir ve din âlimi bu âyetlere dayanarak mûsikî aleyhine hüküm vermiştir. Bu tefsirlerde rivayetçi bir yöntemle İbn Abbas'ın sözlerine atıf yapıldığı görülmektedir.

Ancak Zemahşerî gibi bazı müfessirler bu âyetlerin tevili ve tefsirinde farklı yaklaşımlar sergileyerek, mûsikî aleyhine hüküm vermemişlerdir. Zemahşerî, sadece bir müfessir değil, aynı zamanda bir dilbilimci ve edebiyatçı olarak kelimelerin bâtınî manalarına, âyetlerin belâgat ve fesahatine büyük önem vermiştir. Belâgatın önemli unsurlarından biri, kelimelerin ve cümlelerin ahengi ve mûsikîsidir. Bu nedenle Zemahşerî'nin tefsir yaklaşımı âyetlerin dilsel ve edebî yönlerine odaklanmıştır. Tefsirinde nakil ve rivayetleri destekleyici bir biçimde kullanmakla

⁶ *Mukaddimetü'l-edeb*'in Konya nüshasında kelimelerin Türkçe tercümeleleri yazılmadığından dolayı Türkçe tercümeleleri Yozgat nüshasından alındı.

birlikte, mûsikî aleyhine yorumlanan âyetlerde kendi bağımsız görüşünü ortaya koymuş ve mûsikîyi olumsuz bir bağlamda değerlendirmemiştir.

Zemahşerî, Mefâtihu'l-Gayb tefsirinin yazarı İmam Fahreddin-i Râzî gibi mûsikî konusunda bir eser yazmamışsa da Mukaddimetü'l-Edeb adlı Arapça sözlük kitabında mûsikî terimlerine özel bir bölüm ayırmıştır. Zemahşerî'nin bu çalışmasında, veter, zir, bam gibi mûsikî ıstılahları; mutrip, 'avvâd, sennâc ve mugannî gibi icracılar; ûd, mizher ve rebâb gibi telli çalgılar; mızmâr ve yarâ'a gibi üflemeli çalgılar ile def ve cülcül gibi vurmali çalgıların isimlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda Zemahşerî, mûsikînin bizatihi haram olmadığını düşünen müfessirler ve din âlimleri arasında yer almış, edebî ve tefsir çalışmalarında mûsikî unsurundan faydalanmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdulkâdir-i Merâgî. (1388). *Câmiu'l-elhân* (thk. Hazrâi, Babek). Tahran, Ferhengistâne-ı Hüner.
- Abdü'l-Halîm Mahmûd, M. (1421). *Menâhicü'l-Müfessirîn*. Kahire ve Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-Mısırî ve Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî.
- Âl-i Kays, K. (1363). *el-İrâniyyûn ve'l-Edebü'l-Arabî* (Ricâlu Ulûmi'l-Kur'ân). Tahran, İntişârât-ı İlmî Ferhengî.
- Ateş, A. (1958), Anadolu Kütüphanelerinden Bazı Mühim Türkçe El Yazmaları. *İÜ, TDED*, c. VIII: 90-93.
- Avcı, H. (2021). Zemahşerî şiirlerinde mersiye. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 453-479. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.842277>
- Aytekin, M. (2024). Mukaddimetü'l-Edeb'in telif edildiği dil üzerine bir değerlendirme. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 290-305. <https://doi.org/10.32321/cutad.1429058>
- Çiçek, H. (2015). Zemahşerî'nin "Atwaqu'z-Zeheb" adlı eserinin edebî sanatlar açısından değerlendirilmesi. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 43-66.
- Dozy, R. (1979). *Tekmeletü'l-me'âcimi'l-'Arabiyye* (trc. En-Naimî, Muhammed Selim). Irak, Vezâreti's-sakâfe ve'l-i'lâm.
- el-Bahrânî, Y. (1405). *el-Hadâiku'n-Nâdirâ fî Ahkâmi'l-İtreti't-Tâhira*. (thk. Şeyh Muhammed Takî el-İrvânî). Kum: Muessese el-Neşr el-İslâmî,
- el-Begavî, M. (1420). *Me'âlimü't-tenzîl*. (thk. el-Mahdir, Abdurrazzak). Beyrut, Dâri İhyâi't-turâsi'l-Arabî.
- el-Cevherî, İ. (1407). *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye* (thk. Attar, A.). Beyrut, Dâru'l-ilm.
- el-Ferrâ el-Deylemî (1403). *Me'âni'l-Kur'ân* (thk. Ahmed Yûsuf en-Neccâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdü'l-Fettâh İsmâîl eş-Şelbî). Mısır, Dârü'l-Mısriyye li't-Ta'lîf ve't-Terceme.
- el-Hurr el-Âmilî (1414). *Vesâilu's-Şî'a*. Kum, Muessese Âl-i Beyt (a.s.) li'İhyâi't-Turâs.
- el-Kurtubî, M. (1384). *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* (thk. Ahmed el-Bardûnî ve İbrâhîm Atfeş). Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- el-Kuşeyrî, A. (1428). *Letâifu'l-İşârât*. (thk. İbrâhîm el-Beysûnî). Mısır, el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb.
- el-Mâturîdî, M. (1426). *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vîlâtü Ehli's-Sünne)* (thk. D. Mecdî Bâslûm). Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Mâverdî, A. (1412). *en-Nüket ve'l-Uyûn* (thk. es-Seyyid b. Abdü'l-Maksûd b. Abdü'r-Rahîm). Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- el-Vâhidî, E. (1415). *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (thk. Safvân Adnân Dâvûdî). Dimaşk, Beyrut, Dârü'l-Kalem, ed-Dârü's-Şâmiyye.
- en-Nesefî, E. (1419). *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl* (nşr. Bedivî, Y.). Beyrut, Dârü'l-kilem et-Tayyib.
- Ersoy, G. (2022). Mukaddimetü'l-Edeb'in hem doğu türkçesine hem batı türkçesine satır altı çevrili bir nüshası üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(2), 922-934. <https://doi.org/10.34083/akaded.1139717>
- es-Sa'lebî, A. (1422). *el-Keşfu ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân* (thk. el-İmâm Ebû Muhammed b. Âşûr). Beyrut, Dâr İhyâü't-Turâsi'l-'Arabî.
- es-Semerkindî, E. (1413). *Bahrü'l-Ulûm* (thk. Şeyh Muhammed Muavviz). Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- es-Süyutî, C. (1403). *ed-Dürrü'l-menşûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Beyrut, Dârü'l-fikir.
- et-Taberî, M. (1422). *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî). Kahire, Dâr Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve'l-İlân.
- ez-Zebidi, M. (1422). *Tâcu'l-'arûs min cevâhir'l-kâmûs*, Kuveyt, Vezâret el-İrşad ve Enbâ.
- ez-Zemahşerî, C. (1407). *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmıdıt-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl* (thk. Mustafa Hüseyin Ahmed). Kahire-Beyrut, Dârü'r-Rayyân li't-Turâs - Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- Firuzabadi (2005). *el-Kâmûsi'l-muhît*. (nşr. Muhammed Na'im). Beyrut, Müessesetü er-Risale li't-tibâ'a ve'n-nesr.
- Huseynî, A. (1413). *el-Mûsikâ*. Kum, Nâşiru'l-Müellif.
- İbn Atıyye (1422). *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed). Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Düreyd (1411). *Kitabu'l-iştikâk* (thk. Harun, Abdü's-selâm). Beyrut, Dâri'l-cil.
- İbn Ebî Zemenîn (1423). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz* (thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukâşe - Muhammed b. Mustafa el-Kenz). Kahire, el-Fârûk el-Hadîse.
- İbn Kesir, İ. (1420). *Tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm* (thk. Muhammed es-Selâme). Riyad, Dâri Tayyine li'n-neşri ve't-tevzî'.
- İbn Manzur (2003). *Lisânu'l-Arab*, Dâr Sâdır.
- Kuyma, E. (2023). Mukaddimetü'l-Edeb'de duyu fiilleri ve semantik rol yapıları. *Dil Araştırmaları*, 17(32), 75-90. <https://doi.org/10.54316/dilarastirmalari.1236835>
- Ma'rifet, M. H. (1419). *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Meşhed, el-Câmiatü'r-Rıdviyye li'l-Ulûmi'l-İslâmiyye.
- Muhtar Ömer, A. (1429). *Mu'cemi'l-lugati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsire*. Kahire, 'Âlemi'l-kutub.
- Mukâtil b. Süleyman el-Belhî (1423). *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (thk. Abdullah Mahmûd Şehâte). Beyrut: Dâr İhyâü't-Turâs.
- Ortakçı, H. (2017). Himyerîler (M.Ö. 115- M.S. 525). *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, s. 92-124.
- Özek, A. (2002). *el-Keşşâf. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 25, s. 329-330). TDV Yayınları.
- Öztürk, M., & Mertoğlu, M. S. (2013). Zemahşerî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 44, ss. 235-238). TDV Yayınları.
- Râgıb el-İsfahânî (1412). *Müfredât Elfâzı'l-Kur'ân*. Beyrut, Dârü's-Şâmiyye.

- Salmani, Milad. (2023). safevî döneminde hindistan'a göçen iranlı mûsikîşinaş şâirler. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal Of Old Turkish Literature Researches]*, 6(3), 632-5, doi:10.58659/estad.1322306.
- Samancı, H. (2017). ez-Zemahşerî ve Eserleri. *Route Educational and Social Science Journal*, 4(8), 66-77.
- Sönmez, S. (2010). Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in didaktik değeri. *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16(40), 169.
- Suyûtî, C. (tas). *Tabakâtu'l-Müfessirîn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şevkânî (1414). *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. Dımaşk-Beyrut, Dâri İbn Kesîr - Dâru'l-kilem.
- Tülücü, S. (1997). Zemahşerî'nin "Mukaddimetü'l-Edeb"i Hakkında. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7.
- Yüce, N. (1993). Zemahşeri (Hayatı Ve Eserleri). *Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi*, 26, 289-316.
- Yüce, N. (2006). Mukaddimetü'l-Edeb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 31, ss. 120-121). TDV Yayınları.
- Zehebî, M. (1413). *Sîyer A'lâmi'n-Nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnaût ve Muhammed Naîm el-Arkisûsi). Beyrut, Muessesetü'r-Risâle.
- Zemahşerî (1843). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Lipsiae (Leipzig).
- Zemahşerî, (1419). *Esâsü'l-Belâga* (thk: Muhammed Basıl). Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-ilmiiyye.
- Zemahşerî, C. (2016). *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vucûhî't-te'vil: Keşşaf tefsiri* (trc. M. Sülün, Ed.; M. Coşkun, Çev.; 1-6). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Zemahşerî, C. *Mukaddimetü'l-Edeb*. İstanbul; Süleymaniye Kütüphanesi, Vahid Paşa Koleksiyonu, nr. 1130.
- Zemahşerî, C. *Mukaddimetü'l-Edeb*. İstanbul; Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Koleksiyonu, nr. 2009.
- Zemahşerî, C. *Mukaddimetü'l-Edeb*. İstanbul; Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, nr. 5273.
- Zemahşerî, C. *Mukaddimetü'l-Edeb*. İstanbul; Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat Koleksiyonu, nr. 396.
- Zemahşerî, C. *Mukaddimetü'l-Edeb*. İstanbul; Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan Koleksiyonu, nr. 322.
- Zemahşerî, C. *Mukaddimetü'l-Edeb*. Konya; Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü kütüphanesi, nr. 2435.